

Materiał, z którego może być wykonany ołtarz stały, według prawa kościelnego powszechnego i partykularnego

ks. Jerzy Adamczyk

Wyższe Seminarium Duchowne w Radomiu

ksjerzyad@wp.pl <https://orcid.org/0000-0003-1415-7378>

Zgodnie ze starożytną tradycją Kościoła traktuje ołtarz jako jeden ze swych najważniejszych i bogatych w treść symboli. Upatruje w nim „stół Pana”, „znak samego Chrystusa”, „znak Kościoła”, „stół ofiary i uczyty”, „centrum dziękczynienia”, „uczczenie męczenników”. Z tej racji zarówno ustawodawca kościelny, jak i przepisy liturgiczne uznają ołtarz za miejsce święte i przedmiot szczególnej czci¹. Ołtarz nie jest obiektem, ale świętym miejscem symbolizującym Chrystusa. Winien być usytuowany w centralnej części świątyni, stanowiąc w ten sposób centrum przestrzeni sakralnej. Jest jednocześnie miejscem sprawowania Eucharystii. Podczas sprawowania mszy świętej na ołtarzu winna się koncentrować cała uwaga zgromadzenia liturgicznego².

Ponieważ ołtarz jest miejscem świętym, znakiem obecności Chrystusa i miejscem składania Jego ofiary, jest zrozumiałe, że winien być wykonany z odpowiedniego materiału, który jest godny i trwały. Przedmiotem niniejszego artykułu jest materiał przeznaczony do wykonania ołtarza stałego, o którym stanowi kanon 1236 § 1 kodeksu prawa kanonicznego z 1983 roku³, a ponieważ prawodawca kościelny upoważnia konferencje episkopatu do ustalenia, jakiego odpowiedniego i trwałego materiału – poza określonym w kanonie 1236 – wolno używać do wykonania mensy ołtarzowej, stąd w artykule zostanie zaprezentowany przegląd przepisów wydanych na podstawie kanonu 1236 przez krajowe konferencje episkopatów.

1 J. Krukowski, *Ołtarze. Komentarz do kan. 1235–1239*, [w:] *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego*, t. 3.2, ks. 4: *Uświęcające zadanie Kościoła*, red. nauk. J. Krukowski, Poznań 2011, s. 453.

2 Por. D. Kwiatkowski, *Teologia i symbolika ołtarza w wybranych modlitwach Obrzędów poświęcenia nowego ołtarza*, „Teologia Praktyczna” 2017 nr 18, s. 183, <https://doi.org/10.14746/tp.2017.18.13>.

3 *Codex iuris canonici*, „Acta Apostolicae Sedis” 75 (1983) nr 2, s. 1–317; *Kodeks prawa kanonicznego*, przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu, Poznań 1984.

1. Ołtarze stałe w kodeksie prawa kanonicznego

W kanonie 1235 ustawodawca kościelny określa, że „ołtarzem jest stół, na którym sprawuje się Ofiarę eucharystyczną”. Zgodnie z przytoczonym przepisem kodeksu prawa kanonicznego z 1983 roku ołtarz jest nazywany „stołem, na którym odprawiana jest ofiara eucharystyczna”, co oznacza, że nie jest on zwykłym stołem, ale przede wszystkim miejscem ofiary eucharystycznej⁴. Nie jest to więc zwykły przedmiot użytkowy, ale miejsce święte w ścisłym tego słowa znaczeniu, które symbolizuje samego Chrystusa. Ta symbolika przejawia się wyraźniej, jeśli ołtarz jest na stałe umieszczony w jednym miejscu świątyni.

W nowo budowanych kościołach powinien znajdować się tylko jeden ołtarz, aby na wspólnym zgromadzeniu wiernych jeden ołtarz oznaczał jednego Zbawiciela Jezusa Chrystusa oraz jedną Eucharystię Kościoła. Stąd zabronione jest budowanie dodatkowych ołtarzy⁵. Ołtarz jest symbolem jedynej ofiary Chrystusa, więc wiele ołtarzy zniekształcałoby tę symbolikę⁶.

Ustawodawca wyróżnia dwa rodzaje ołtarzy: stały i przenośny. Ołtarz jest stały, gdy jest tak zbudowany, że łączy się ściśle z posadzką (jeśli kościół jest murowany) lub z podłogą (jeśli kościół jest drewniany), tak iż nie może być przesunięty. Ołtarz stały powinien znajdować się w każdym kościele, a ołtarz przenośny w innych miejscach przeznaczonych do sprawowania świętych obrzędów⁷. Warto zauważyć, że odnowiony obrzęd błogosławieństwa kościoła przewiduje sytuację, w której do nowego kościoła przenosi się ołtarz już poświęcony⁸. Z tego pośrednio wynika, że wspomniany w kodeksie zakaz

4 Por. P. Malecha, *Gli altari nella vigente legislazione canonica*, „JusOnline” 2019 nr 3, <https://jus.vitaepensiero.it/news-papers-gli-altari-nella-vigente-legislazione-canonica-5216.html> (20.02.2019); por. J. A. Abad Ibáñez, M. Garrido Bonaño, *Iniciación a la liturgia de la Iglesia*, wyd. 2, Madrid 1997, s. 117.

5 Drugi ołtarz jest dozwolony w osobnej kaplicy przechowywania Najświętszego Sakramentu, w której można odprawiać mszę w dzień powszedni. Dodatkowe ołtarze są zabronione – por. J. Abad Ibáñez, M. Garrido Bonaño, *Iniciación a la liturgia de la Iglesia*, dz. cyt., s. 117–118.

6 Por. J. Huels, *Commentary on canon 1235–1239*, [w:] *New commentary on the Code of Canon Law*, ed. by J. P. Beal, J. A. Coriden, T. J. Green, New York 2000, s. 1438.

7 Por. Kodeks prawa kanonicznego, kan. 1235 § 2; J. Krukowski, *Ołtarze. Komentarz do kan. 1235–1239*, dz. cyt., s. 454; M. Saj, *Poświęcanie i błogosławienie miejsc świętych*, „Prawo Kanoniczne” 55 (2012) nr 2, s. 99.

8 „Si autem altare non est benedicendum aut consecrandum (ex. gr. quia in novam ecclesiam translatum est altare iam benedictum vel dicatum)” (Sacra Congregatio pro Sacramentis et Cultu Divino, *Ordo dedicationis ecclesiae et altaris*, Città del Vaticano 1977, nr 22). „Gdy natomiast nie będzie poświęcenia lub konsekracji ołtarza (np. dlatego, że do nowego kościoła przeniesiono ołtarz już poświęcony lub dedykowany)” (*Posoborowe prawodawstwo kościelne*, t. 11, z. 1, zebra. i przetł.

przenoszenia ołtarza stałego, który winien być poświęcony⁹, należy rozumieć w sposób względny. Wydaje się też, że często nadal przestrzegane są przepisy kodeksu z 1917 roku stanowiące o związaniu mensy z podstawą¹⁰.

W kanonie 1236 § 1 ustawodawca określił materiał, z jakiego mają być konstruowane ołtarze stałe. Ołtarz stały ma być zbudowany tak, że mensa ołtarzowa powinna być kamienna, i to z jednego bloku kamienia naturalnego. Można też użyć innego materiału, jeśli w ocenie konferencji biskupów jest on godny i trwały. Kolumny zaś, czyli podstawę ołtarza, można wykonać z jakiegokolwiek materiału. Ołtarz przenośny można wykonać z dowolnego materiału trwałego, nadającego się do użytku liturgicznego¹¹. W kanonie 1237 § 1 prawodawca nakazał, aby każdy „ołtarz stały został poświęcony” według obrzędów określonych w księgach liturgicznych, natomiast ołtarz przenośny „powinien być poświęcony lub pobłogosławiony”. Zgodnie z tradycją liturgiczną (kan. 1237 § 2) należy zachować zwyczaj składania pod ołtarzem relikwii męczenników i innych świętych¹². W kanonie 1238 ustawodawca postanawia, iż ołtarz traci poświęcenie lub błogosławieństwo zgodnie z postanowieniem kanonu 1212, czyli gdy nastąpiło faktyczne zniszczenie jego większej części lub oddanie na stałe do użytku świeckiego bądź dekretem kompetentnego ordynariusza, na mocy którego orzekł on jego desakralizację. Natomiast wraz z przeznaczeniem kościoła lub innego miejsca świętego (oratorium lub kaplicy prywatnej) do celów świeckich ołtarze, zarówno stałe, jak i przenośne, nie tracą poświęcenia lub błogosławieństwa¹³ i mogą być przeniesione do użytku w innym świętym miejscu bez ponownego poświęcenia lub pobłogosławienia,

E. Szafrowski, Warszawa 1983, s. 256); por. E. Szafrowski, *Modyfikacja przepisów kodeksowych o kościołach i ołtarzach w prawie posoborowym*, „Prawo Kanoniczne” 23 (1980) nr 1–2, s. 222–223.

9 Por. Kodeks prawa kanonicznego, kan. 1237 § 1.

10 Por. E. Szafrowski, *Modyfikacja przepisów kodeksowych o kościołach i ołtarzach w prawie posoborowym*, dz. cyt., s. 222–223.

11 Kodeks prawa kanonicznego, kan. 1236 § 2; por. P. Malecha, *Gli altari nella vigente legislazione canonica*, dz. cyt., s. 14. „The material of the altar (the stone or the wood extension) should not be denatured by over-refinement or high-gloss polish treatment. The preservation of the natural surface texture of stone or wood, rather than weakening the solidity of the altar-image, strengthens it. Materials and finishes of ‘dainty’ color ought to be rejected as incongruous with the altar’s dignity and function” (M. Torgerson, *An architecture of immanence. Architecture for worship and ministry today*, Grand Rapids–Cambridge 2007, s. 244).

12 Por. J. Krukowski, *Ołtarze. Komentarz do kan. 1235–1239*, dz. cyt., s. 455–456.

13 Kodeks prawa kanonicznego, kan. 1238 § 2.

chyba że właściwy ordynariusz wcześniej zsekularyzował ołtarz dekretem¹⁴. Prawodawca przypomina, że ołtarz, zarówno stały, jak i przenośny, ma być przeznaczony tylko do kultu Bożego z całkowitym wyłączeniem użytku świeckiego oraz że pod ołtarzem nie wolno umieszczać zwłok – w przeciwnym razie nie można na nim odprawiać mszy świętej. W przypadku zbezczeszczenia ołtarza jego poświęcenie lub błogosławieństwo nie są tracone, ale mają zastosowanie postanowienia kanonu 1211¹⁵.

Redaktorzy *Dyrektorium o pasterskiej posłudze biskupów* podkreślają, że odnośnie do umiejscowienia tabernakulum, ołtarza [...] oraz materiału, z którego może być wykonany ołtarz, należy przestrzegać odpowiednich przepisów liturgicznych, jak i prawa kanonicznego¹⁶. Natomiast według instrukcji *Redemptionis sacramentum* „wspólnota wiernych ma prawo, aby zwłaszcza w celebracji niedzielnej [...] ołtarz, sprzęty i bielizna liturgiczna zgodnie z przepisami zawsze odznaczały się godnością, pięknem i czystością”¹⁷.

2. Ołtarze w przepisach liturgicznych

Prawodawstwo kościelne dotyczące ołtarzy odnosi się także do przepisów zawartych w księgach liturgicznych. Poniżej zostaną zaprezentowane wskazania

14 „Prima dell’alienazione, tutti gli oggetti sacri, le reliquie, gli arredi sacri, le vetrate istoriate, le campane, i confessionali, gli altari, ecc., dovranno essere rimossi per essere usati in altri edifici sacri o per essere tenuti in custodia ecclesiastica. Siccome gli altari non possono mai essere ridotti ad uso profano, se non possono essere rimossi, dovranno essere distrutti (cf. cann. 1212 e 1238)” (Congregazione per il Clero, *Linee Guida per la modificazione di parrocchie, la chiusura o riduzione delle chiese ad uso profano non indecoroso, e l’alienazione delle medesime*, 30 aprile 2013, 3); por. P. Malecha, *La riduzione di una chiesa a uso profano non sordido alla luce della normativa canonica vigente e delle sfide della Chiesa di oggi*, „JusOnline” 2018 nr 3, s. 186, <https://jus.vitaepensiero.it/news-papers-la-riduzione-di-una-chiesa-a-uso-profano-non-sordido-alla-luce-della-normativa-canonica-vigente-e-delle-sfide-della-chiesa-di-oggi-5034.html> (20.02.2019).

15 Kodeks prawa kanonicznego, kan. 1239; por. J. Huels, *Commentary on canon 1235–1239*, dz. cyt., s. 1440.

16 Congregatio pro Episcopis, *Direttorio per il ministero pastorale dei vescovi* (22 febbraio 2004), 157; Kongregacja do spraw Biskupów, *Dyrektorium o pasterskiej posłudze biskupów Apostolorum Successores*, przekł. z jęz. wł. M. Kozubek, Kielce 2005.

17 Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum, *Instructio Redemptionis sacramentum. De quibusdam observandis et vitandis circa Sanctissimam Eucharistiam* (25 marzo 2004), 57, „Acta Apostolicae Sedis” 96 (2004), s. 549–601; Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Instrukcja Redemptionis Sacramentum. O tym, co należy zachowywać, a czego unikać w związku z Najświętszą Eucharystią*, tł. z jęz. łac. Z. Wójtowicz, red. merytoryczna S. Cichy, Poznań 2004.

dotyczące ołtarzy stałych zawarte w mszale rzymskim, obrzędach poświęcenia ołtarza i kościoła, a także ceremoniale liturgicznej posługi biskupów.

Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego z 2002 roku odnośnie do ołtarzy stwierdza: „Ołtarz, na którym pod sakramentalnymi znakami uobecnia się Ofiara krzyża, jest także stołem Pańskim. Lud Boży zaprasza się, aby przystępował do tego stołu w czasie Mszy świętej. Ołtarz jest także ośrodkiem dziękczynienia, które się spełnia przez sprawowanie Eucharystii”¹⁸. W każdym kościele powinien być ołtarz stały, który jest tak zbudowany, że łączy się ściśle z posadzką i nie może być przesunięty, winien być on zbudowany w oddaleniu od ściany, aby łatwo można było obchodzić go dookoła i celebrować przy nim w stronę ludu. Wypada go tak umieścić wszędzie, gdzie to jest możliwe. Ołtarz powinien być ustawiony w takim miejscu, by rzeczywiście stanowił ośrodek, ku któremu spontanicznie zwracać się będzie uwaga całego zgromadzenia wiernych¹⁹. Z zasady winien to być ołtarz stały i poświęcony. Zgodnie z tradycyjnym zwyczajem Kościoła i ze względu na znaczenie symboliczne mensa ołtarza stałego winna być kamienna, i to z kamienia naturalnego. Za zgodą konferencji episkopatu można też użyć innego materiału wartościowego, trwałego i odpowiednio obrobionego. Fundament i podstawa podtrzymujące mensę mogą być wykonane z dowolnego materiału, byleby godnego i trwałego. Wypada zachować zwyczaj składania pod ołtarzem poświęconym relikwii świętych, nawet jeśli nie byli męczennikami. Należy się jednak zatroszczyć o stwierdzenie autentyczności tych relikwii. W nowo budowanych kościołach winien być wzniesiony tylko jeden ołtarz, który w zgromadzeniu wiernych będzie oznaczał jednego Chrystusa i jedną Eucharystię Kościoła. Gdy zaś w kościołach już istniejących dawny ołtarz jest tak ustawiony, że utrudnia uczestnictwo wiernych, a nie może być przeniesiony bez naruszenia wartości dzieła sztuki, należy zbudować inny ołtarz stały, artystycznie wykonany, i poświęcić go zgodnie z pontyfikałem. Przy tym tylko ołtarzu należy odtąd sprawować święte obrzędy. Aby zaś uwaga wiernych nie odrywała się od nowego ołtarza, dawny ołtarz nie powinien być specjalnie

18 *Missale Romanum*, ex decreto sacrosancti Oecumenici Concilii Vaticani II instauratum, auctoritate Pauli Pp. VI promulgatum, Ioannis Paulis Pp. II cura recognitum, editio typica tertia, Città del Vaticano 2002, 296; Kongregacja Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego. Z trzeciego wydania Mszału Rzymskiego*. Rzym 2002, Poznań 2004, 296.

19 „The design of the church begins with the altar; the altar must be the unchallenged focal point of the sacred building. The church must not only ‘contains’ the altar but also complement the altar in its architectural organization” (M. A. Torgerson, *An architecture of immanence...*, dz. cyt., s. 243).

przyozdabiany. Ołtarz powinien być przykryty przynajmniej jednym białym obrusem, który pod względem formy, rozmiarów i ornamentacji winien być dostosowany do kształtu ołtarza, a w przyozdabianiu ołtarza trzeba zachować umiar. Na mensie ołtarza bowiem można umieszczać tylko te przedmioty, które są konieczne przy sprawowaniu mszy świętej²⁰. Identyczne postanowienia znajdują się w *Ordo dedicationis ecclesiae et altaris*²¹.

Nieco uwagi poświęca ołtarzowi także *Ceremoniał liturgicznej posługi biskupów*. Autorzy stwierdzają, że ołtarz ma być zbudowany i wyposażony zgodnie z prawem. Trzeba dbać zwłaszcza o to, aby był ustawiony w takim miejscu, by rzeczywiście stanowił ośrodek, ku któremu spontanicznie zwracać się będzie uwaga całego zgromadzenia wiernych. Ołtarz kościoła katedralnego z zasady winien być stały i poświęcony, oddalony od ściany, aby łatwo można było obchodzić go dokoła i celebrować przy nim w stronę ludu. W przyozdabianiu ołtarza trzeba zachować umiar²².

3. Normy uzupełniające konferencji episkopatów

W kanonie 1236 § 1 ustawodawca określił materiał, z jakiego mają być skonstruowane ołtarze stałe. Ołtarz ma być zbudowany w ten sposób, iż mensa ołtarzowa powinna być kamienna, i to z jednego bloku kamienia naturalnego. W ten sposób zachowana zostaje podwójna symbolika Chrystusa skały i Chrystusa jedyne ołtarza²³. Można jednak użyć innego materiału, byleby w ocenie konferencji biskupów i za jej zezwoleniem był on godny i trwały. Kolumny zaś, czyli podstawę, można wykonać z jakiegokolwiek materiału²⁴. Kodeks prawa kanonicznego z 1983 roku nie określa natomiast materiału,

²⁰ Por. *Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego...*, 298–306.

²¹ Sacra Congregatio pro Sacramentis et Cultu Divino, *Ordo dedicationis ecclesiae et altaris*, 6–9. 11, por. C. Krakowiak, *Dedykacja ołtarza według Pontyfikału Rzymskiego z 1977 r.*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 6 (1981), s. 365–366, <https://doi.org/10.21906/rbl.1224>.

²² *Ceremoniał liturgicznej posługi biskupów. Odnowiony zgodnie z postanowieniem świętego Soboru Watykańskiego II, wydany z upoważnienia papieża Jana Pawła II, dostosowany do zwyczajów diecezji polskich*. Wydanie wzorcowe, Katowice 2013, nr 48.

²³ Ponieważ pamiątka Pańska jest celebrowana przy ołtarzu i tam wierni otrzymują Jego Ciało i Krew, dlatego pisarze kościelni widzieli ołtarz jako znak samego Chrystusa. Stąd określenie: „Ołtarzem jest Chrystus” – por. J. Abad Ibáñez, M. Garrido Bonaño, *Iniciación a la liturgia de la Iglesia*, dz. cyt., s. 117.

²⁴ Kodeks prawa kanonicznego, kan. 1236 § 1; por. J. Abad Ibáñez, M. Garrido Bonaño, *Iniciación a la liturgia de la Iglesia*, dz. cyt., s. 118.

z którego mają być wykonane kolumny lub podstawa ołtarza stałego: „można ją wykonać z jakiegokolwiek materiału”, podczas gdy kanon 1198 § 2 kodeksu z 1917 roku wyraźnie stanowił, że „boki lub kolumny, na których spoczywa mensa, muszą być z kamienia”. Obecnie pozostawiono swobodę wyboru materiału, z którego wykonana jest baza ołtarza stałego, co nie upoważnia do użycia niegodnych lub niewłaściwych elementów, jeśli postępujemy zgodnie z przepisem kanonu 1236 § 1²⁵.

Kodeks z 1983 roku upoważnił konferencje biskupie do określenia, jakiego odpowiedniego i trwałego materiału – poza kamieniem – wolno używać do wykonania mensy ołtarza stałego, choć ich do tego nie zobowiązał²⁶. Jeśli konferencja episkopatu nie wydała w tej sprawie dekretu generalnego, to na jej terenie obowiązuje stosowanie przy budowie mensy ołtarzy stałych norma kanonu 1236 § 1 (jednolita bryła kamienia naturalnego). Wiele konferencji biskupich skorzystało jednak z upoważnienia zawartego w kanonie 1236 § 1 i określiło materiał na mensę ołtarzy stałych, gdzie oprócz kamienia naturalnego przewiduje się użycie innych materiałów.

Austria

Konferencja Biskupów Austrii postanowiła 20 grudnia 1983 w dekrecie o materiale na mensę ołtarza (Dekret über Material für Altarmensa): według kan. 1236 § 1 materiałem na mensę ołtarzową (mensa ołtarza stałego) może być oprócz kamienia naturalnego również drewno, sztuczny kamień i metal²⁷.

25 Por. R. Schunck, *Comentario al can. 1236*, [w:] *Comentario exegético al Código de Derecho Canónico*, obra coordinada y dirigida por A. Marzoa, J. Miras, R. Rodríguez-Ocaña, t. 3.2, wyd. 3, Pamplona 2002, s. 1866.

26 Segreteria di Stato, *Ai presidenti delle Conferenze Episcopali* (8 novembre 1983), 6, „Communications” 15 (1983) nr 2, s. 137.

27 *Dekret über Material für Altarmensa*, „Amtsblatt der Österreichischen Bischofskonferenz” 1 (1984) nr 1, s. 7: „Gemäß can. 1236 § 1 wird als Material einer Altar Mensa (Tischplatte eines feststehenden Altares) neben Naturstein auch Holz, Kunststein und Metall zugelassen”.

Belgia

Biskupi belgijscy, stosując się do przepisu kan. 1236 § 1, ustalili 26 marca 1985, że ołtarze stałe będą wykonane albo z kamienia, albo z innych godnych i solidnych materiałów²⁸.

Francja

Konferencja Episkopatu Francji zachowała możliwość dopuszczoną przez rytuał poświęcenia ołtarza (wstęp, nr 9). Zgodnie z tradycją Kościoła oraz symboliką biblijną właściwą ołtarzowi, mensa ołtarza stałego ma być wykonana z kamienia naturalnego. Jednakże można użyć także innego materiału, byleby zgodnie z oceną Konferencji Episkopatu był godny, trwały i wykonany według zasad sztuki. Kolumny lub podstawa do podtrzymywania mensy ołtarzowej mogą być wykonane z jakiegokolwiek materiału, byle tylko był godny i trwały²⁹.

Holandia

Konferencja Biskupów Holandii w dekrecie z 31 stycznia 1989 roku dotyczącym materiału przeznaczonego do wykonania mensy ołtarza stałego (Decreet over de materie, waarvan het tafelblad van een vast altaar vervaardigd moet worden) przytacza w całości § 1 kanonu 1236, a następnie dodaje: postanawiamy, że również materiały inne niż kamień, pod warunkiem, że są one solidne i godne, mogą być użyte do budowy mensy ołtarzy stałych³⁰.

28 Conférence Épiscopale de Belgique, *Normes complémentaires au Code du Droit Canonique (Décrets du 26 mars 1985 e du 28 octobre 1986)*, „Ius Ecclesiae” 1 (1989) nr 2, s. 765: „La matière pour l’autel. Les autels fixes seront soit en pierre soit en d’autres matériaux dignes et solides (can. 1236)”.

29 *Documents postconciliaires*, <http://www.clerus.org/bibliaclerusonline/es/3b> (28.05.2019): „La Conférence épiscopale retient la possibilité admise par le Rituel pour la dédicace d’un autel, préliminaires No 9: «Selon l’usage traditionnel de l’Eglise et le symbolisme biblique de l’autel, la table de l’autel fixe sera en pierre, et en pierre naturelle. Cependant, on peut employer pour la construction de l’autel un autre matériau digne, solide et artistiquement travaillé. Les colonnes ou la base soutenant la table peuvent être de n’importe quel autre matériau, pourvu qu’il soit digne et solide»”.

30 Bisschoppenconferentie van Nederland, *Toepassingsbesluiten bij de Codex Iuris Canonici (Decreet, 31 januari 1989)*, „Ius Ecclesiae” 2 (1990) nr 1, s. 381–282: „Canon 1236 § 1 bepaalt: Volgens het overgeleverd gebruik van de Kerk dient de tafel van een vast altaar van steen te zijn, en uit één enkel stuk natuursteen te bestaan; nochtans kan, volgens het oordeel van de bisschoppenconferentie,

Hiszpania

Konferencja Biskupów Hiszpańskich w drugim dekrecie ogólnym z 1 grudnia 1984 postanawia: zgodnie z kompetencją przyznaną w kan. 1236 § 1 za materiał na mensę ołtarza stałego jest uważany przede wszystkim blok z kamienia naturalnego, ale można również użyć drewna naturalnego, a nawet odpowiednio obrobionego bloku cementowego³¹.

Niemcy

Konferencja Episkopatu Niemiec określiła, że do budowy mensy ołtarza stałego można również użyć innego godnego i trwałego materiału zgodnie z kan. 1236 § 2 kodeksu prawa kanonicznego³².

Włochy

Konferencja Episkopatu Włoch podjęła odnośnie do kanonu 1236 § 1 uchwałę nr 35 z 16 kwietnia 1985: mensa ołtarza stałego, uwzględniając kan. 1236 § 1 kodeksu prawa kanonicznego, powinna zasadniczo być wytworzona z jednego bloku kamienia naturalnego, z możliwością, za zgodą miejscowego ordynariusza i po konsultacji z diecezjalnymi komisjami ds. liturgii i sztuki sakralnej, użycia innych godnych, solidnych i dobrze opracowanych materiałów, pod warunkiem, że są one odpowiednie do użytku liturgicznego pod względem jakości i funkcjonalności³³.

ook een ander waardig en stevig materiaal gebruikt worden. De onderbouw of basis echter kan uit elk materiaal vervaardigd te worden. «Wij bepalen dat ook andere materialen dan steen, mits stevig en waardig, mogen gebruikt worden voor het vervaardigen van de tafel van vaste altaren».

- 31 *Segundo decreto general de la Conferencia Episcopal Española*, „Boletín Oficial de la Conferencia Episcopal Española” 2 (1985) nr 6, s. 63: „Art. 8. De acuerdo con la facultad reconocida en el c. 1236 § 1, se considera materia para la mesa de altar fijo ante todo el bloque de piedra natural; pero puede usarse también la madera natural y aun el bloque de cemento dignamente elaborado”; por. J. Abad Ibáñez, M. Garrido Bonaño, *Iniciación a la liturgia de la Iglesia*, dz. cyt., s. 118.
- 32 *Partikularnormen der Deutschen Bischofskonferenz*, „Oberhirtliches Verordnungsblatt für das Bistum Speyer” 88 (1995) nr 12, s. 530: „Nr. 14. Partikularnorm zu c. 1236 § 1 CIC – Material für Altartisch (Zugelassenes Material für Altartisch). Für die Tischplatte eines feststehenden Altares kann gemäß c. 1236 § 2 CIC auch anderes würdiges und haltbares Material verwendet werden”.
- 33 Conferenza Episcopale Italiana, *Mensa dell'altare fisso, can. 1236 § 1*, [w:] *Delibere e decreti della Conferenza Episcopale Italiana*, a cura di Ufficio Nazionale per i Problemi Giuridici della Conferenza Episcopale Italiana, Milano 2005, s. 124: „La mensa dell'altare fisso, visto il can. 1236,

Kanada

Kanadyjska Konferencja Biskupów Katolickich w sprawie materiału na mensę ołtarzową w dekrecie nr 21 z 1 grudnia 1987 roku stwierdziła, że zgodnie z przepisem kan. 1236 § 1 mensa ołtarza stałego ma być zbudowana z kamienia naturalnego lub jakiegokolwiek solidnego i godnego materiału zatwierdzonego przez biskupa diecezjalnego³⁴.

Argentyna

Konferencja biskupów Argentyny w odniesieniu do postanowień kanonu 1236 § 1 w dekrecie promulgowanym 12 marca 1991 ustaliła, że mensa ołtarza stałego powinna być zbudowana najlepiej z jednego bloku kamienia naturalnego. Gdy w ocenie biskupa nie jest to możliwe, można użyć również naturalnego drewna lub odpowiednio przygotowanego bloku cementu³⁵.

Brazylia

Konferencja Episkopatu Brazylii w dekrecie nr 2/86 z 27 lutego 1986 zarządziła, że do wykonania stałego ołtarza oprócz kamienia naturalnego można

§ 1 del Codice di Diritto Canonico, sia costituita normalmente da un solo blocco di pietra naturale salva la possibilità, con l'approvazione normalmente da un solo blocco di pietra naturale salva la possibilità, con l'approvazione dell'Ordinario del luogo e sentite le Commissioni diocesane per la Liturgia e per l'Arte Sacra, di adoperare anche altre materie degne, solide e ben lavorate, purché convenienti per qualità e adoperare anche altre materie degne, solide e ben lavorate, purché convenienti per qualità e funzionalità all'uso liturgico".

34 Canadian Conference of Catholic Bishops, *Complementary norms to the 1983 Code of Canon Law*, Ottawa 1996, s. 97: „Decree No. 21. In accordance with the prescriptions of c. 1236, § 1, the Canadian Conference of Catholic Bishops hereby decrees that the table of a fixed altar is to be constructed with natural stone, or any solid, worthy material approved by the diocesan bishop. *This decree is effective immediately (Official document No. 580; 01-12-87)*”.

35 Conferencia Episcopal de Argentina, *Legislación complementaria al Código de Derecho Canónico*, [w:] Consejo Episcopal Latinoamericano – CELAM, Universidad de Navarra Facultad de Derecho Canónico, *Código de Derecho Canónico. Edición bilingüe y anotada*, t. 2, a cargo del Instituto Martín de Azpilcueta, sexta edición revisada y actualizada, Pamplona 2006, s. 1500: „Materias para la construcción de altares fijos. Con respecto a lo dispuesto en el canon 1236§ 1 la Conferencia Episcopal establece que la mesa del altar fijo sea, preferentemente, de un solo bloque de piedra natural. Cuando a juicio del Obispo ello no sea posible, también se podrá usar, madera natural, digna y sólida, o un bloque de cemento dignamente elaborado. Aprobado 59a AP (1990). Reconocido 16 febrero 1991. Promulgado 12 marzo 1991”.

również użyć twardego drewna, granitu, marmuru, metalu i innych materiałów o uznanej trwałości³⁶.

Boliwia

Konferencja Episkopatu Boliwii postanowiła, że mensa ołtarza stałego może być wykonana z jakiegokolwiek materiału, który w opinii miejscowego ordynariusza jest solidny i godny³⁷.

Chile

Obszerną dyspozycję do kan. 1236 § 1 wydała Konferencja Episkopatu Chile, według której zgodnie z tradycją liturgiczną i jej wartością symboliczną (ponieważ ołtarz reprezentuje Chrystusa), pożądane jest, aby mensa ołtarza stałego była wykonana z jednego bloku kamienia naturalnego, a kolumny lub podstawa z dowolnego materiału. Konferencja Episkopatu zezwala jednak, by mensa była wykonana z kamieni scalonych cementem lub inną solidną zaprawą, tak by tworzyła jeden blok, lub ze sztucznego kamienia, a nawet z drewna. W tym ostatnim przypadku lepiej jest, aby mensa była wykonana z jednego fragmentu, ale jeśli jest on wykonany z kilku elementów, muszą one być solidnie połączone razem, tworząc jedną całość, której nie da się łatwo zdemontować. W każdym razie mensa i ołtarz powinny mieć godny i solidny charakter oraz być w miarę możliwości w harmonii ze stylem i estetyką świątyni³⁸.

36 Conferencia nacional dos bispos do Brasil, *Promulgação complementar ao Código de direito canónico. Decretos 2/86 e 4/86*, „Ius Ecclesiae” 1 (1989) nr 2, s. 774: „Quanto ao Cân. 1236 § 1. Na confecção da mesa do altar fixo, além da pedra natural, poderão também ser empregadas madeiras de lei, granitina, marmorite, metal e outras matérias de reconhecida durabilidade”.

37 Conferencia Episcopal de Bolivia, *Legislación complementaria al Código de Derecho Canónico*, [w:] Consejo Episcopal Latinoamericano – CELAM, Universidad de Navarra Facultad de Derecho Canónico, *Código de Derecho Canónico. Edición bilingüe y anotada*, dz. cyt., t. 2, s. 1512: „Materia de la mesa de altar fijo. [Se acuerda] autorizar que la mesa del altar fijo pueda ser de cualquier materia que, a juicio del Ordinario del lugar, sea sólida y digna”.

38 *Legislación complementaria de la Conferencia Episcopal de Chile al Código de Derecho Canónico*, incluye comentarios a las 4a Edición (2006) de Mons. Juan Luis Ysern de Arce, Obispo emérito de Ancud, Santiago de Chile 2019, s. 82: „De acuerdo con la tradición litúrgica y con su valor simbólico (puesto que el altar representa a Cristo), es conveniente que la mesa del altar fijo sea de un solo bloque de piedra natural, pudiendo las columnas o la base ser de cualquier material. Sin embargo, la Conferencia Episcopal autoriza que la referida mesa pueda ser de piedras aglutinadas con

Meksyk

Konferencja Biskupów Meksyku uznała za wskazane zezwolić na użycie do budowy mensy ołtarza materiałów innych niż kamień, które są godne i solidne w opinii biskupa diecezjalnego, po wysłuchaniu diecezjalnej komisji sztuki lub kompetentnych ekspertów³⁹.

Panama

Biskupi panamscy postanowili, że do budowy ołtarzy stałych używane będą te materiały, które stanowią zwarty blok materiału trwałego⁴⁰.

Salwador

W Salwadorze, decyzją miejscowych biskupów, mensa ołtarza będzie budowana z kamienna, drewna albo z innego materiału, pod warunkiem, że drewno albo inny materiał są solidne i godne⁴¹.

cemento u otro mortero sólido de modo que formen un solo bloque, o bien de piedra artificial, o incluso de madera. En este último caso es preferible que la mesa sea de una sola pieza, pero si fuere de varias piezas, éstas deben estar sólidamente unidas entre sí, constituyendo un solo todo que no pueda desarmarse con facilidad. En todo caso la mesa y el altar deben tener aspecto digno y sólido, y armónico, dentro de lo posible, con el estilo y estética del templo”.

39 Conferencia del Episcopado Mexicano, *Normas complementarias conforme al nuevo Código de Derecho Canónico (Decretos del 12 de octubre de 1985 y del 11 de abril de 1988)*, „Ius Ecclesiae” 1 (1989) nr 1, s. 371: „*Can. 1236,1*: La Conferencia Episcopal juzga conveniente autorizar el empleo de alguna materia diferente de la piedra, digna y sólida para la mesa del altar, a juicio del Obispo Diocesano, oída la Comisión de Arte diocesana o peritos competentes”.

40 Conferencia Episcopal de Panamá, *Legislación complementaria al Código de Derecho Canónico*, [w:] Consejo Episcopal Latinoamericano – CELAM, Universidad de Navarra Facultad de Derecho Canónico, *Código de Derecho Canónico. Edición bilingüe y anotada*, dz. cyt., t. 2, s. 1678: „Sobre el uso de otras materias distintas de la piedra, en la construcción de altares fijos. Para la construcción de altares fijos, se utilizarán aquellas materias que forman un bloque compacto de material sólido”.

41 Conferencia Episcopal de el Salvador, *Legislación complementaria al Código de Derecho Canónico, Material de los altares fijos*, [w:] Consejo Episcopal Latinoamericano – CELAM, Universidad de Navarra Facultad de Derecho Canónico, *Código de Derecho Canónico. Edición bilingüe y anotada*, dz. cyt., t. 2, s. 1611: „De la Mesa del Altar (c. 1236, 1). Art. 31. La mesa del Altar será de piedra, madera u otro material, con tal que dicha madera o material, sean sólidos y dignos”.

Paragwaj

Z kolei Konferencja Episkopatu Paragwaju postanowiła, że mensa ołtarzy stałych może być wykonana nie tylko z kamienia, ale także z litego drewna, cementu lub granitu, ponieważ są to materiały solidne i wystarczająco godne⁴².

Peru

Konferencja Episkopatu Peru dopuściła, aby mensa ołtarzy stałych, oprócz kamienia, mogła być wykonana z innego materiału, pod warunkiem, że jest on godny i solidny⁴³.

Wenezuela

Biskupi wenezuelscy, biorąc pod uwagę fakt, że w Wenezueli bardzo trudno jest pozyskać marmur lub kamień nadający się do cięcia, zezwolili na budowę ołtarzy stałych ze sztucznego granitu lub cementu, lub innego godnego i trwałego materiału zatwierdzonego przez biskupa miejsca⁴⁴.

42 Conferenza Episcopale del Paraguay, *Norme complementari al C.I.C. 12 novembre 1994*, „Ius Ecclesiae” 10 (1998) nr 1, s. 414 „Canon 1236, parr. 1: Decidir sobre el uso de otras materias distintas de la piedra en la construcción de altares fijos. La Conferencia Episcopal Paraguaya resuelve que la mesa de los altares fijos podrá ser hecha no solo de piedra, sino también de madera compacta, de cemento o de granito, por ser materiales sólidos y suficientemente dignos”.

43 *Documentos de la Conferencia Episcopal Peruana (1979–1989)*, Lima 1989, s. 295, <http://repositorio.pucp.edu.pe/index/handle/123456789/69861> (24.02.2019): „Construcción de los altares fijos (c. 1236). Se autoriza para que la mesa de los altares fijos, además de piedra, pueda ser de otro material, con tal que sea de construcción digna y sólida”.

44 Conferencia Episcopal de Venezuela, *Normas complementarias al Código*, [w:] Consejo Episcopal Latinoamericano – CELAM, Universidad de Navarra Facultad de Derecho Canónico, *Código de Derecho Canónico. Edición bilingüe y anotada*, dz. cyt., t. 2, s. 1748: „Material de los altares fijos. En consideración a que en Venezuela es muy difícil obtener mármol o piedra tallable, se permite la construcción de altares fijos en granito artificial o cemento u otra materia digna y sólida, a juicio del obispo local”.

Australia

Biskupi australijscy orzekli, że ołtarze stałe mają być zbudowane z naturalnego kamienia lub jakiegokolwiek solidnego i godnego materiału, zatwierdzonego przez biskupa diecezjalnego⁴⁵.

Nowa Zelandia

Konferencja Episkopatu Nowej Zelandii przypomina, że ołtarze stałe powinny być wykonane z kamienia naturalnego lub innego solidnego, godnego materiału zatwierdzonego przez biskupa diecezjalnego⁴⁶.

Indie

Konferencja Episkopatu Indii ustaliła, że mensa ołtarza stałego zazwyczaj ma być z jednego kamienia naturalnego, można jednak użyć również innych godnych i solidnych materiałów⁴⁷.

Japonia

Natomiast biskupi japońscy przypominają, że mensa ołtarza stałego z reguły ma być z kamienia, i to z kamienia naturalnego; można użyć również innego odpowiedniego, solidnego i dobrze przygotowanego materiału z wyjątkiem drewna, chyba, że jest dobrej jakości⁴⁸.

45 Australian Catholic Bishops Conference, *Complementary legislation for Australia enacted by the Australian Catholic Bishops Conference*, <https://www.catholic.org.au/acbc-media/downloads/ad-limina/bishops-1/handbook-1/1401-complementary-legislation-for-australia-1> (02.06.2019): „Fixed altars are to be constructed with natural stone, or any solid, worthy material approved by the diocesan bishop”.

46 New Zealand Catholic Bishops Conference, *Particular Legislation*, „Ius Ecclesiae” 9 (1997) nr 1, s. 408: „Canon 1236 § 1: Altars. Fixed altars are to be constructed with natural stone or any solid worthy material approved by the Diocesan Bishop”.

47 Conference of Catholic Bishops of India, *Complementary Legislations to the Code of Canon Law*, <http://ccbi.in/wp-content/uploads/2015/12/Complementary-Legislations-to-the-Code-of-Canon-Law-1.pdf> (26.02.2019), s. 10: „The table of a fixed altar is usually to be of a single natural stone. However, other worthy and solid materials may also be used”.

48 Conferentia Episcoporum Iapaniae, *Normae applicativae C.I.C., 20 febbraio 1992*, „Ius Ecclesiae” 4 (1992) nr 2, s. 780: „Mensa altaris fixi, pro regula, sit lapidea et quidem ex lapide naturali;

Sri Lanka

Konferencja Katolickich Biskupów Sri Lanki stwierdza, że mensa ołtarza stałego powinna być wykonana z kamienia naturalnego lub jakiegokolwiek solidnego, godnego materiału, takiego jak drewno lub metal⁴⁹.

Podsumowanie

Zarówno prawo kanoniczne, jak i przepisy liturgiczne wymagają, aby mensa ołtarza stałego była wykonana z jednego kamienia naturalnego, lecz nie jest to wymóg bezwzględny, gdyż za zezwoleniem konferencji episkopatu może być użyty także inny materiał, odpowiedni i trwały. Gdy idzie o kolumny, czyli podstawę ołtarza, można ją wykonać z jakiegokolwiek materiału, który także winien być odpowiedni i trwały.

Konferencje episkopatów podały różne rozwiązania odnośnie do mensy ołtarza, jak również do konstrukcji jego podstawy: niektóre konferencje ograniczały się do zwyczajnego stwierdzenia, że można użyć na mensę ołtarzową innego przyzwoitego i solidnego materiału, inne określały materiał, który może być użyty zamiast kamienia naturalnego, jeszcze inne pozostawiały ostateczny sąd biskupowi diecezjalnemu lub miejscowym ordynariuszom. Ustawodawstwo partykularne dotyczące budowy ołtarzy stałych dostosowuje prawodawstwo powszechne do miejscowych warunków i możliwości, jak i do wrażliwości religijnej i estetycznej miejscowych wiernych.

Abstrakt

Materiał, z którego może być wykonany ołtarz stały, według prawa kościelnego powszechnego i partykularnego

Artykuł omawia prawodawstwo kościelne dotyczące materiału, z którego może być wykonany ołtarz stały. W pierwszej części przedstawiono przepisy kodeksu prawa kanonicznego, w drugiej – przepisy

attamen adhiberi potest etiam alia materia digna, solida et affabre effecta, ligno non excepto, dummodo sit bonae qualitatis”.

49 Catholic Bishops' Conference in Sri Lanka, *Complementary Legislation to the Code of Canon Law*, „Ius Ecclesiae” 6 (1994) nr 1, s. 388: „That table of a fixed altar is to be constructed with natural stone, or any solid, worthy material such as wood or metal”.

liturgiczne, natomiast część trzecia została poświęcona przepisom uzupełniającym wydanym przez konferencje episkopatów.

Słowa kluczowe: ołtarz, mensa, kodeks prawa kanonicznego, kanon 1236, konferencja episkopatu

Abstract

The Material from Which a Permanent Altar Can Be Made According to Universal and Particular Church Law

This article discusses Church regulations concerning the material from which a permanent altar can be made. The first part presents the proscriptions of the Code of Canon Law, the second part deals with liturgical regulations, and the third part is devoted to complementary provisions issued by episcopal conferences.

Keywords: altar, mensa, Code of Canon Law, canon 1236, episcopal conference

References

- Abad Ibáñez, J. A., & Garrido Bonaño, M. (1997). *Iniciación a la liturgia de la Iglesia* (2nd ed.). Ediciones Palabra.
- Australian Catholic Bishops Conference. (n.d.). *Complementary legislation for Australia enacted by the Australian Catholic Bishops Conference*. Retrieved June 2, 2019, from <https://www.catholic.org.au/acbc-media/downloads/ad-limina/bishops-1/handbook-1/1401-complementary-legislation-for-australia-1>
- Beal, J. P., Coriden, J. A., & Green, T. J. (2000). *New commentary on the Code of Canon Law*. Paulist Press.
- Bisschoppenconferentie van Nederland. (1990). Toepassingsbesluiten bij de Codex Iuris Canonici (Decreet, 31 januari 1989). *Ius Ecclesiae*, 2(1), 360–395.
- Brasile. Conferencia nacional dos bispos do Brasil (CNBB). Promulgação complementar ao Código de direito canônico. Decretos 2/86 e 4/86. (1989). *Ius Ecclesiae*, 1(2), 767–779.
- Canadian Conference of Catholic Bishops. (1996). *Complementary norms to the 1983 Code of Canon Law*. Conférence des Évêques Catholiques du Canada.
- Catholic Bishops' Conference in Sri Lanka. (1994). Complementary Legislation to the Code of Canon Law. *Ius Ecclesiae*, 6(1), 383–390.
- Ceremoniał liturgicznej posługi biskupów. Odnowiony zgodnie z postanowieniem świętego Soboru Watykańskiego II, wydany z upoważnienia papieża Jana Pawła II, dostosowany do zwyczajów diecezji polskich. Wydanie wzorcowe.* (2013). Księgarnia św. Jacka.
- Cichy, S., & Wójtowicz, Z. (Eds.). (2004). *Instrukcja Redemptionis Sacramentum. O tym, co należy zachowywać, a czego unikać w związku z Najświętszą Eucharystią*. Pallottinum.
- Codex iuris canonici. (1983). *Acta Apostolicae Sedis*, 75(2), 1–317.
- Conférence Épiscopale de Belgique. (1989). Normes complémentaires au Code du Droit Canonique (Décrets du 26 mars 1985 e du 28 octobre 1986). *Ius Ecclesiae*, 1(2), 763–767.
- Conferencia del Episcopado Mexicano. (1989). Normas complementarias conforme al nuevo Código de Derecho Canónico (Decretos del 12 de octubre de 1985 y del 11 de abril de 1988). *Ius Ecclesiae*, 1(1), 365–377.
- Conferencia Episcopal Peruana. (1989). *Documentos de la Conferencia Episcopal Peruana (1979–1989)*. Vida y Espiritualidad. <http://repositorio.pucp.edu.pe/index/handle/123456789/69861>
- Conferencia nacional dos bispos do Brasil. (1989). Promulgação complementar ao Código de direito canônico. Decretos 2/86 e 4/86. *Ius Ecclesiae*, 1(2), 767–779.

- Conferentia Episcoporum Iapaniae. (1992). Normae applicativae C.I.C., 20 febbraio 1992. *Ius Ecclesiae*, 4(2), 775–782.
- Conferenza Episcopale del Paraguay. (1998). Norme complementari al C.I.C. 12 novembre 1994. *Ius Ecclesiae*, 10(1), 396–418.
- Congregatio pro Episcopis. (2004). *Direttorio per il ministero pastorale dei vescovi*.
- Congregatio de Cultu Divino et Disciplina Sacramentorum. (2004). *Redemptionis sacramentum*.
- Congregazione per il Clero. (2013). *Linee Guida per la modificazione di parrocchie, la chiusura o riduzione delle chiese ad uso profano non indecoroso, e l'alienazione delle medesime*.
- Consejo Episcopal Latinoamericano – CELAM, & Universidad de Navarra Facultad de Derecho Canónico. (2006). *Código de Derecho Canónico. Edición bilingüe y anotada*. Paulinas.
- Decret über Material für Altarmensa. (1984). *Amtsblatt Der Österreichischen Bischofskonferenz*, 1(1), 7.
- Documents postconciliaires*. (n.d.). Retrieved February 23, 2019, from <http://www.clerus.org/bibliaderusonline/es/3b>
- Kodeks prawa kanonicznego. Przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu*. (1984). Pallottinum.
- Kongregacja do spraw Biskupów. (2005). *Dyrektorium o pasterskiej postudze Biskupów Apostolorum Successores* (M. Kozubek, Trans.). Jedność.
- Krakowiak, C. (1981). Dedykacja ołtarza według pontyfikału rzymskiego z 1977 r. *Ruch Biblijny i Liturgiczny*, 34(6), 361–372. <https://doi.org/10.21906/rbl.1224>
- Krukowski, J. (Ed.). (2011). *Komentarz do Kodeksu Prawa Kanonicznego: Vol. 3.2, ks. 4: Uświęcające zadanie Kościoła Sakramenty Pozostałe akty kultu Bożego Miejsca i czasy święte*. Pallottinum.
- Kwiatkowski, D. (2017). Teologia i symbolika ołtarza w wybranych modlitwach obrzędów poświęcenia nowego ołtarza. *Teologia Praktyczna*, 18, 183–200. <https://doi.org/10.14746/tp.2017.18.13>
- Legislación Complementaria de la Conferencia Episcopal de Chile al Código de Derecho Canónico. Incluye comentarios a las 4a Edición (2006) de Mons. Juan Luis Ysern de Arce, Obispo emérito de Ancud* (5th ed.). (2019). Conferencia Episcopal de Chile.
- Malecha, P. (2018). La riduzione di una chiesa a uso profano non sordido alla luce della normativa canonica vigente e delle sfide della Chiesa di oggi. *JusOnline*, 3, 173–198.
- Malecha, P. (2019). Gli altari nella vigente legislazione canonica. *JusOnline*, 3, 1–25.
- Marzoa, Á., Miras, J., & Rodríguez-Ocaña, R. (Eds.). (2002). *Comentario exegetico al Código de derecho canónico: Vol. 3.2* (3rd ed.). EUNSA.
- Missale Romanum* (Typis Vaticanis). (2002).
- New Zealand Catholic Bishops Conference. (1997). Particular Legislation. *Ius Ecclesiae*, 9(1), 403–413.
- Ogólne wprowadzenie do Mszału rzymskiego. Z trzeciego wydania Mszału Rzymskiego*. Rzym 2002. (2004). Pallottinum.
- Partikularnormen der Deutschen Bischofskonferenz. (1995). *Oberhirtliches Verordnungsblatt Für Das Bistum Speyer*, 88(12), 526–535.
- Sacra Congregatio pro Sacramentis et Cultu Divino. (1977). *Ordo dedicationis ecclesiae et altaris*. Typis Polyglottis Vaticanis.
- Saj, M. (2012). Poświęcenie i błogosławienie miejsc świętych. *Prawo Kanoniczne*, 55(2), 89–104.
- Segreteria di Stato. (1983). Ai presidenti delle Conferenze Episcopali (8 novembre 1983). *Communications*, 15(2), 135–139.
- Segundo decreto general de la Conferencia Episcopal Española. (1985). *Boletín Oficial de La Conferencia Episcopal Española*, 2(6), 61–65.
- Sztafrowski, E. (1980). Modyfikacja przepisów kodeksowych o kościołach i ołtarzach w prawie posoborowym. *Prawo Kanoniczne*, 23(1–2), 201–230.
- Sztafrowski, E. (Ed.). (1983). *Posoborowe prawodawstwo kościelne: Vol. 11.1*. Akademia Teologii Katolickiej.
- Torgerson, M. A. (2007). *An architecture of immanence. Architecture for worship and ministry today*. William B. Eerdmans Publishing Company.
- Ufficio Nazionale per i Problemi Giuridici della Conferenza Episcopale Italiana (Ed.). (2006). *Delibere e decreti della Conferenza Episcopale Italiana*. Dott. A. Giuffrè Editore.